

Thema: Tweede Kamerverkiezingen

DE ELECTORALE POSITIE VAN DE VVD IN 2012

– Kees Aarts –

Woensdag 12 september vonden de Tweede Kamerverkiezingen plaats. De VVD werd met 41 zetels wederom de grootste partij van Nederland. Een historisch hoogtepunt. De PvdA volgde, gezien de peilingen, verrassend met 38 zetels. De derde traditionele volkspartij, CDA, behaalde slechts 13 zetels wat een nieuw historisch dieptepunt betekende. Maar wat voor een gevolgen heeft deze verkiezingsuitslag voor de positie van de drie volkspartijen binnen het Nederlandse politieke speelveld? Kan worden gesteld dat de liberalen het beste aansluiting vinden bij de huidige en toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen? Is Samsom de gedroomde PvdA-leider nu hij de partij naar zo'n onverwachte overwinning heeft geleid? En welke toekomst is er nog weggelegd voor het christelijke gedachtegoed van het CDA in een land dat zo gesecculariseerd is? In onderstaande vier bijdragen van Kees Aarts, Patrick van Schie, Hans Vollaard en Rien Fraanje worden deze en andere vragen beantwoord.

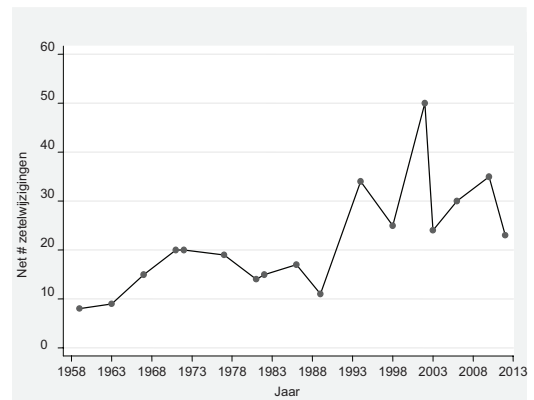
De VVD is onder leiding van Mark Rutte voor de tweede keer op rij de grootste partij van Nederland geworden, en heeft met 41 zetels in de Tweede Kamer een historisch resultaat geboekt. De behoefte aan reflectie op de electorale positie van de partij zal nu waarschijnlijk een stuk minder groot zijn dan bij een slechtere uitslag het geval zou zijn geweest. Een nederlaag is zuur, een overwinning zoet. Maar van overwinningen valt ten minste evenveel te leren als van nederlagen. In deze bijdrage plaats ik eerst de huidige electorale positie van de VVD in historisch perspectief. Hieruit blijkt dat ondanks enorme schommelingen in de zetelverdeling in de Tweede Kamer, het politieke landschap ook interessante constanten en trends laat zien. Er is meer orde in het electorale landschap dan vaak wordt beweerd. Na dit overzicht ga ik in op de drie belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland. Ik betoog dat de VVD weliswaar bij alle drie ontwikkelingen in electoraal opzicht garen heeft gesponnen, maar tevens kwetsbaar is.

Zetelwisselingen in de Tweede Kamer

Het is inmiddels bijna een cliché dat de Tweede Kamerverkiezingen in Nederland sinds het begin van de jaren negentig ongekend grote schommelingen laten zien in de zetelverdeling over de partijen. Die schommelingen, begonnen met de grote verschuivingen in 1994 en geculmineerd in 2002, hebben ook internationale aandacht getrokken.¹ De roerige jaren zestig waren in electoraal opzicht een oase van rust vergeleken met de grote verschuivingen in de

afgelopen tijd.

Figuur 1. Volatiliteit van de Tweede Kamerverkiezingen 1959-2012.

In *figuur 1* is het aantal zetelwisselingen tussen politieke partijen in de Tweede Kamer vanaf de jaren zestig afgebeeld. Iedere zetel die van een partij naar een andere gaat, wordt hierbij één keer geteld. Duidelijk zijn de pieken in de grafiek in 1994, 2002 en 2010 te zien. Eveneens duidelijk is dat de verkiezingen van 2012, hoe verrassend de uitslag voor velen ook was, zeker geen aardverschuiving lieten zien zoals in de media soms werd beweerd. Het aantal zetelwisselingen was in twintig jaar juist niet zo klein geweest. Wel is de Tweede Kamer ondanks de winst voor VVD en PvdA nog steeds gefragmenteerd. Politicologen drukken die fragmentatie graag uit in een getal, het 'effectieve aantal partijen'. Dat

is het aantal partijen in de Tweede Kamer, gecorrigeerd voor hun relatief aantal zetels. Het effectieve aantal partijen is in Nederland na een stijging sinds de jaren zestig, eerst in 1977 sterk gedaald door de vorming van het CDA en het verlies van een aantal kleinere partijen. Hierna is het langzaam maar zeker weer toegenomen totdat in 2010 de hoogste waarde sinds 1972 werd bereikt. De verkiezingen van 2012 hebben geleid tot een iets minder, maar nog steeds sterk gefragmenteerde Tweede Kamer.^A

De electorale ontwikkelingen op de lange termijn

De verkiezingen van 2012 laten als geheel geen uitzonderlijke verschuivingen zien, maar hoe zit dat met de resultaten van de verschillende partijen en stromingen? Mijn beginpunt hierbij is een boekbijdrage uit 1980. Tweeëndertig jaar geleden bepleitte de politicoloog Hans Daudt de vorming van een kabinet van VVD en PvdA, zonder deelname van het CDA.² Daudt betoogde dat de confessionele middenpartijen sinds het einde van de brede samenwerking in 1959, toen VVD en PvdA gezamenlijke deelname aan een kabinet uitsloten, een overdreven sterke electorale machtspositie bezetten. De confessionele middenpartijen KVP, ARP en CHU hielden volgens hem onverkort vast aan de 'leer van de uiterste noodzaak' die in 1922 door de voorloper van de KVP, de RKSP was geformuleerd: samenwerking tussen katholieken en sociaaldemocraten is uit den boze op enkele uitzonderingen na, waaronder een situatie van 'uiterste noodzaak'.³ Die machtspositie kon alleen worden gebroken als VVD en PvdA hun taboe op samenwerking zouden opgeven. Veertien jaar later, in 1994, kwam het Paarse kabinet tot stand, waaraan voor het eerst sinds 1918 geen confessionele partijen deelnamen.

Daudts stelling dat de 'leer van de uiterste noodzaak' anno 1980 nog onverkort geldig was, veroorzaakte het nodige academische rumoer.⁴ Hierdoor is minder aandacht geweest voor twee andere stellingen afkomstig uit dezelfde publicatie, die Daudts pleidooi voor een kabinet zonder CDA schraagden. Hij constateerde een gestage electorale opkomst van

de VVD, en stelde tevens dat de linkse partijen in Nederland nog nooit een meerderheid in de Tweede Kamer hadden behaald en die binnen afzienbare termijn ook wel niet zouden behalen.

De electorale opkomst van de VVD was opmerkelijk, omdat daarmee een eerdere trend werd gebroken. Al rond de voorlaatste eeuwwisseling waren de liberale partijen langzaam maar zeker hun electorale machtspositie kwijtgeraakt. Dat hing deels samen met de opkomst van massapartijen als ARP, SDAP en RKSP, deels met de uitbreiding van het kiesrecht, en deels met de invoering van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Van een liberale parlementaire meerderheid tot tegen het einde van de negentiende eeuw, waren na de Pacificatie van 1917 nog maar 20 liberale zetels in de Tweede Kamer (die toen 100 zetels telde) over, en dit aantal nam verder af tot er in 1937 nog 10 zetels werden behaald. Direct na de Tweede Wereldoorlog behaalde de Partij voor de Vrijheid 6 zetels; in 1948 deed de nieuwe VVD het al iets beter met 8. Toen Daudt in 1980 over deze ontwikkeling schreef, had de VVD drie jaar eerder onder Hans Wiegel bijna 18 procent van de stemmen en 28 van de 150 zetels in de Tweede Kamer behaald.

De achteruitgang van de liberale stroming vóór de Tweede Wereldoorlog hing samen met de opkomst van confessionele en sociaaldemocratische emancipatiepartijen: politieke bewegingen die de belangen van min of meer duidelijke segmenten van de Nederlandse samenleving behartigden – rooms-katholieken, gereformeerden, arbeiders. Maar naarmate deze emancipatiepartijen politiek meer succes boekten, werden hun politieke ideologieën minder urgent. Bovendien leidden maatschappelijke en individuele moderniseringsprocessen (toenemende welvaart, toenemend opleidingsniveau, minder vanzelfsprekende aanvaarding van gezag) tot een proces van deconfessionalisering. Steeds minder Nederlanders gingen regelmatig naar de kerk. Steeds minder Nederlanders behoorden tot de traditionele arbeidersklasse.⁵

De PvdA was na de Tweede Wereldoorlog opgericht om een 'doorbraak' te bewerkstelligen in het Nederlandse vooroorlogse partijlandschap. Die doorbraak mislukte en de PvdA bleek toch vooral de erfopvolger van de SDAP te zijn. Net als de confessionele partijen had de PvdA aanvankelijk in de

A Onderstaande tabel geeft het effectieve aantal partijen (EAP) in de Tweede Kamer na elke verkiezing sinds 1959 weer: Gegevens van M. Gallagher, *Elections Indices Dataset*, op http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/ElSystems/index.php/, geraadpleegd op 21 september 2012.

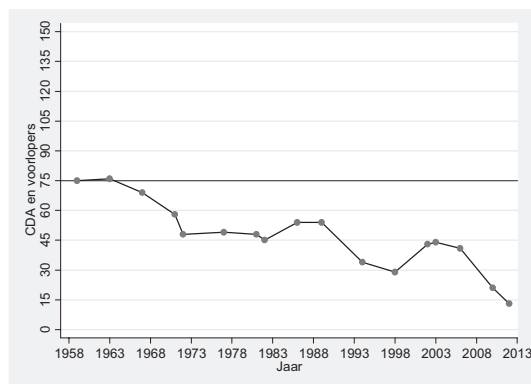
Jaar	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
EAP	4,15	4,51	5,71	6,40	6,42	3,70	4,29	4,01	3,49	3,75	5,42	4,81	5,79	4,74	5,54	6,74	5,70

jaren zestig te lijden onder electorale achteruitgang: van 50 zetels in 1956 naar 37 zetels in 1967. De polariserende maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren zestig en de opkomst van Nieuw Links keerden dat tij. Maar hoe goed de PvdA en andere linkse partijen het ook deden, een linkse meerderheid in de Tweede Kamer was volgens Daudt nooit in zicht geweest en vooralsnog een droombeeld gebleken. 'Links' had nooit meer dan circa tweevijfde deel van het aantal zetels behaald. Juist daarom zou de PvdA er volgens hem goed aan doen om de VVD niet bij voorbaat uit te sluiten als coalitiepartner: daarmee zou een onevenredig grote machtspositie van het CDA worden voorkomen.

Trends zetten zich voort

Tegen deze achtergrond is het informatief om de ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen, in navolging van Daudt, door te trekken naar de verrassende verkiezingen van 2012. *Figuren 2 tot en met 4* geven weer hoe sinds 1959, toen VVD-voorman Oud samenwerking met de sociaaldemocraten uitsloot, de belangrijkste politieke stromingen in ons land zich hebben ontwikkeld.

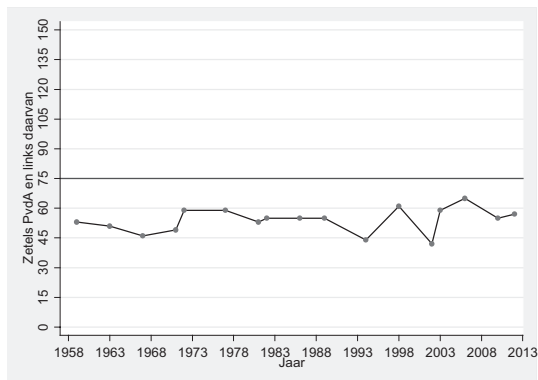
Figuur 2. Zetels in de Tweede Kamer voor de confessionele middenpartijen 1959-2012.

De eerste belangrijke trend is de gestage teloorgang van de confessionele middenpartijen. Op twee oplevingen na (in de jaren tachtig onder Lubbers en tien jaar geleden onder Balkenende) is de trend voor deze partijen onverbiddelijk neerwaarts. Veertig jaar geleden betitelden Van den Berg en Molleman⁶ de fusie van KVP, ARP en CHU tot CDA als 'sterven in elkaars armen'. De electorale oplevingen in de tweede helft van de jaren tachtig en aan het begin van de nieuwe eeuw leken een nieuwe lente aan te

kondigen, maar de trend over ruim vijftig jaar laat zien dat zulk optimisme iedere grond mist. Dit betekent niet dat er in Nederland geen ruimte is voor een grote middenpartij – die ruimte is er in wisselende mate wel degelijk. Maar een middenpartij op confessionele grondslag heeft van zichzelf geen sterkere marktpositie meer dan een niet-confessionele middenpartij.

Figuur 3. Zetels in Tweede Kamer voor PvdA en partijen links daarvan 1959-2012.

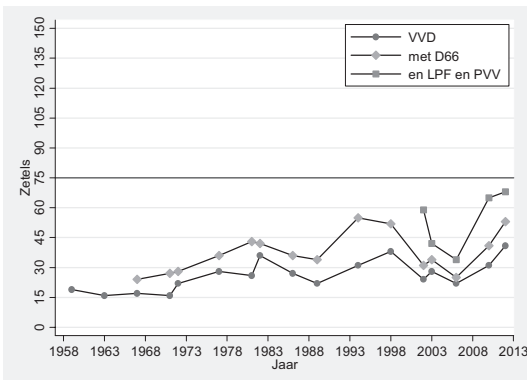

De tweede trend is het uitblijven van een meerderheid voor de linkse partijen – de PvdA en de partijen links daarvan (CPN, PPR, PSP, GroenLinks, SP). Tezamen behaalden deze partijen door de jaren heen tussen de 42 (2002) en 65 (2006) zetels. Dat is bij lange na niet genoeg voor een links meerderheidskabinet.

De verschuivingen tussen de linkse partijen zijn de laatste jaren wel opmerkelijk groot. Tot 2006 was de PvdA de enige grote partij aan de linkerkant van het spectrum, maar in dat jaar behaalde de SP een grote verkiezingsoverwinning. Sinds een jaar of tien is de SP een serieuze concurrent van de PvdA geworden.

De derde trend, die Daudt signaleerde, was de electorale opkomst van de VVD. *Figuur 4* laat zien dat deze trend na 1980, in tegenstelling tot de trends voor confessionele middenpartijen en linkse partijen, niet zonder meer heeft doorgezet. De VVD is in 2012 wel voor de tweede keer op rij de grootste partij geworden, maar het pad daarnaartoe was bochtig. De jaren tachtig lieten aanvankelijk een achteruitgang zien. Na de electorale successen in 1994 en 1998, valt de partij in 2002 weer ver terug, van 38 zetels naar 24 zetels, en in 2006 zelfs tot 22 zetels.

Figuur 4. Zetels in Tweede Kamer voor VVD, D66, LPF en D66 1959-2012.

Net als voor andere partijen, geldt ook voor de VVD dat haar electoraat dichtbij sommige andere partijen staat. In het geval van de VVD zijn de laatste jaren de alternatieve keuzen van de potentiële VVD-kiezers vooral CDA, D66, LPF en PVV. In absolute aantallen kiezers geteld, is de uitwisseling van kiezers met het CDA tot voor kort het belangrijkste geweest. Maar het CDA is in de afgelopen verkiezingen gereduceerd tot een middelgrote partij in de Tweede Kamer, en de uitwisseling met PVV en D66 is nu relatief veel belangrijker geworden.

Ter illustratie enkele cijfers uit het Nationaal Kiezersonderzoek van 2010 (de cijfers voor 2012 zijn op het moment van schrijven nog niet beschikbaar). In 2010 bestond het VVD-electoraat voor 20 procent uit kiezers die in 2006 nog op het CDA hadden gestemd, en voor 8 procent uit voormalige D66-stemmers. De PVV, die in 2010 met 24 zetels een groot succes boekte, haalde relatief de meeste stemmen (bijna 25 procent) op bij degenen die in 2006 niet, ongeldig of blanco hadden gestemd. Verder won de PVV vooral stemmen van VVD, PvdA, en CDA, in deze volgorde. Het CDA was in 2010 de grootste verliezer. 16 procent van de CDA-kiezers uit 2006 ging naar de VVD; 15 procent gaf aan in 2010 niet meer te hebben gestemd.

De VVD in 2012

Als enige van de drie grote naoorlogse politieke stromingen heeft het liberalisme de grote maatschappelijke veranderingen in de afgelopen vijftig jaar niet alleen goed doorstaan, maar er zelfs bij gewonnen. Dat is heel begrijpelijk wanneer men bedenkt dat vergroting van individuele vrijheid vrijwel steeds de gemeenschappelijke noemer van die veranderingen

was. Het is verleidelijk om de conclusie te trekken dat de VVD hierbij aan de goede kant van de geschiedenis staat. Elk van die veranderingen heeft echter ook ongewenste gevolgen die voor de VVD electorale risico's inhouden. Voor een partij met prestaties om Nederland de toekomst in te leiden lijkt het mij zaak om een duidelijke, herkenbare balans te vinden in de waardering van de positieve en de negatieve effecten van maatschappelijke veranderingen.

Het gaat om drie veranderingsprocessen waar sociale wetenschappers zich al ruim honderd jaar mee bezig houden:

Individualisering. In moderne samenlevingen zijn traditionele verbanden tussen burgers – kerken, vakbonden, verenigingen, politieke partijen – steeds minder belangrijk geworden terwijl steeds meer nadruk is komen te liggen op het individu en zijn vrijheid. Deze ontwikkeling is verbonden met de 'onttovering' van de wereld waarover Max Weber lang geleden al schreef,⁷ en wordt bevorderd door de opkomst van massamedia en moderne communicatiemiddelen. De VVD is een partij die de individuele vrijheid die hierdoor ontstaat, consequent heeft bevorderd en verdedigd.

De keerzijde van individualisering is dat mensen geen vanzelfsprekende binding meer hebben met hun sociale en politieke omgeving. Hierdoor dreigt die omgeving te verslechteren – zwakkere binding resulteert in zwakkere sociale en politieke instituties. Politieke partijen dreigen hierdoor hun wortels in de samenleving letterlijk kwijt te raken. Margaret Thatcher stelde in 1987 dat '...there is no such thing as society. There are individual men and women, and there are families.'⁸ Dit werd alom afgeschilderd als een bijzonder eenzijdige politieke stellingname. Te veel aandacht voor individuele vrijheid en verantwoordelijkheid miskent de nog steeds bestaande ongelijkheden tussen mensen als gevolg van onder meer afkomst, geslacht, en kwaliteit van leven. In de Nederlandse politieke verhoudingen is de VVD kwetsbaar tegenover sociaalliberalen die meer oog voor hebben voor de keerzijde van individualisering.

Cognitieve mobilisatie. Het opleidingsniveau van de bevolking in landen als Nederland is in de afgelopen honderd jaar zeer sterk toegenomen. Deze ontwikkeling wordt in de literatuur vaak aangeduid als de cognitieve mobilisatie van de burgers. Er zijn steeds minder mensen met alleen lager of lager voortgezet onderwijs. In vijftig jaar tijd is het aandeel van hogeropgeleiden in de beroepsbevolking toegenomen.

men van 5 procent (1960) tot 35 procent (2010). Bijscholing op latere leeftijd is van uitzonderlijk heel gewoon geworden. Goede opleiding en scholing stellen mensen beter in staat om verantwoordelijkheid te nemen voor hun keuzen en daden, en dat past uitstekend bij een moderne liberale partij.

De keerzijde van cognitieve mobilisatie is dat maatschappij en overheid er te gemakkelijk vanuit gaan dat iedereen nu ook alles kan begrijpen, en dat er geen speciale aandacht meer nodig is voor de nog steeds aanzienlijke groep mensen die *niet* hoog is opgeleid. Er zal in iedere samenleving altijd zo'n groep van relatief lager opgeleide burgers zijn, want mensen verschillen in hun verstandelijke capaciteiten. Het is wenselijk om de drempels voor deelname aan het maatschappelijk leven en aan de politiek af te stemmen op die relatief laagopgeleiden, wil men verscherping van de diplomademocratie (waarin politieke participatie feitelijk is voorbehouden aan een elite van hoger opgeleiden) voorkomen.⁹ De VVD is in dit opzicht aan de ene kant kwetsbaar tegenover partijen die hun politieke boodschap ongenueanceerd, maar daardoor juist wel voor iedereen begrijpelijk, naar voren brengen, zoals Wilders' PVV en eerder Verdonks Trots op Nederland. Aan de andere kant staat de VVD hier tegenover D66, die de nuance tot geloofsartikel heeft verheven.

Globalisering. In de afgelopen decennia is, gevoed door belangrijke technologische ontwikkelingen, een ongekende, wereldwijde herverdeling van arbeid en kapitaal op gang gekomen. Economische activiteiten worden verplaatst tussen landen en tussen werelddelen. De Europese Unie is in twintig jaar uitgegroeid van intrigerend idee tot alledaagse werkelijkheid. De huidige financiële en economische crisis laat de EU kraken in zijn voegen, maar een weg terug is nauwelijks voorstelbaar – we hebben geen idee waar zo'n weg zou uitkomen.

Europeanisering en globalisering bieden in Nederland geweldige mogelijkheden voor mensen en bedrijven in moderne industriële sectoren en in de dienstensector – Nederland heeft een hoogopgeleide bevolking en een enorm achterland. Als een van de traditionele voorstanders van Europese integratie én van ondernemerschap staat de VVD ook wanneer het om globalisering gaat, aan de goede kant van de geschiedenis. Maar de VVD is met name over de Europese Unie in de afgelopen tien jaar wel sceptischer geworden. Vanuit electoraal perspectief zijn daar ook goede redenen voor. Europese integratie en globalisering zijn juist voor mensen die indivi-

duële vrijheid belangrijk vinden, soms moeilijk te verteren. Hoe onterecht ook, 'Brussel' staat voor hen gelijk aan bureaucratie en regels, de EU betekent Polen, Roemenen en Bulgaren in Nederland, en globalisering betekent banenverlies. De VVD is kwetsbaar tegenover de PVV die zijn oorsprong vindt in het dissidente standpunt van Wilders over de toekomst van de EU, en tegenover D66 die de meest uitgesproken voorstander van verdere Europese integratie is. Een duidelijke en herkenbare balans tussen die twee politieke tegenstanders vermindert de kwetsbaarheid.

Deze korte schets van drie maatschappelijke ontwikkelingen en hun keerzijden laat zien waar de uitdagingen voor de VVD ook in de komende tijd zullen liggen. Het is verleidelijk om het goede verkiezingsresultaat van 2012 te zien als bewijs dat de juiste electorale balans nu is gevonden. In een dynamische omgeving waarin de VVD met uiteenlopende tegenstanders – van PVV tot D66 – concurreert om de kiezersgunst, zal de balans echter steeds weer opnieuw moeten worden gezocht. Zolang het Nederlandse partijstelsel zo gefragmenteerd blijft, liggen de uitdagers altijd dichtbij op de loer.

De uitdagingen komen er eigenlijk steeds op neer dat maatschappelijke ontwikkelingen op het eerste gezicht de individuele vrijheid van burgers om zelf te bepalen wie zij willen zijn, lijken te bevorderen. Het zijn echter meestal niet de burgers zelf, maar anderen – ideologen, politici – die voorschrijven hoe die vrijheid eruit moet zien, zonder rekening te houden met individuele omstandigheden en capaciteiten. De uitdaging voor een politieke partij die individuele vrijheid centraal stelt, is om zoveel gewicht te geven aan omstandigheden en capaciteiten waardoor zoveel mogelijk mensen in staat worden gesteld om hun lot in eigen hand te nemen – maar ook niet meer dan dat. Ondanks de grote veranderingen in de wereld om ons heen, is die uitdaging al heel lang onveranderd.

Kees Aarts is hoogleraar Politicologie aan de Universiteit Twente en wetenschappelijk directeur van het Institute for Innovation and Governance Studies aan die universiteit.

Noten:

- 1) P. Mair, 'Electoral volatility and the Dutch party system: A comparative perspective', *Acta Politica*, volume 43, nummer 2/3, 2008, pp. 235-253.

- 2) H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland', in: J. Ellemers e.a., *Nederland na 1945: beschouwingen over ontwikkeling en beleid*, Deventer, 1980, pp. 178-197.
- 3) J. Bosmans, 'Historische twijfel aan de "uiterste noodzaak": de onzin van Daudt', *Acta Politica*, volume 32, nummer 2, 1987, pp. 227-233.
- 4) Onder meer: Bosmans, 'Historische twijfel aan de "uiterste noodzaak"'; J.Th.J. van den Berg, 'Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming in Nederland', *Acta Politica*, volume 31, nummer 3, 1986, pp. 265-290; J.Th.J. van den Berg, 'Model contra werkelijkheid: "politicalologen" contra "historici"', *Acta Politica*, volume 32, nummer 2, 1987, pp. 235-238; H. Daudt, 'Over partijpolitieke krachtsverhoudingen en coalitievorming', *Acta Politica*, volume 32, nummer 2, 1987, pp. 239-249.
- 5) K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space 1989-2006', *Acta Politica*, volume 43, nummer 2/3, 2008, pp. 203-234.
- 6) J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman. *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen aan den Rijn, 1974.
- 7) M. Weber, *Wetenschap als beroep en politiek als beroep*, Nijmegen, 2012 (oorspr. 1919).
- 8) Interview met *Women's Own Magazine*, 31 oktober 1987.
- 9) M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam, 2011.